

A BLAEU-térképek jelentősége a XVII. századi Magyarországon

The importancy of the BLAEU's maps in Hungary during the 17th century

PAPP Péter

geológus, ny. tud. mts.,
papp49peter@gmail.com

ABSTRACT

In the series of globes, maps, atlases made in the BLAEU's workshop – operated by three generations of the family – after publishing three Hungaria maps which borrowed earlier results with minor changes, a much more accurate fourth one was also prepared in the second part of the 17th century. It was commissioned by Lord Chief Justice Ferenc NÁDASDY, the “Hungarian Croesus”. His arrest (Pottendorf, 1670) and the destruction of the platens of the map in the conflagration in Amsterdam (1672) made the knowledge contained in it unavailable. Therefore the “geographical community” re-discovered the known shoreline of the lake Balaton only generations later.

Keywords: LÁZÁR – LAZIUS – ZSÁMBOKI – MERCATOR, BLAEU, Tihany, NÁDASDY(Lord Chief Justice), Amsterdam(conflagration), Johann van der BRUGGEN.

KIVONAT

A BLAEU-műhely – három nemzedéken át készített – glóbuszainak, térképeinek, atlaszainak sorában az átvett eredményeket is publikáló, ill. azokon alig igazító Hungaria-térképek után, (melyek a török hódítás változásait is jelzik az olvasónak) a XVII. sz. második felében készült még egy negyedik, jóval pontosabb. Ezt nem a császár – NÁDASDY Ferenc országbíró készítette. Az ő elfogatása 1670-ben (majd kivégzése), ill. a nyomólemezek pusztulása 1672-ben (az amszterdami nagy tűzvészben) ezeket az egyszer már rögzített ismereteket évtizedekre „kivonta a forgalomból”. Majd két emberöltővel később „fedezte fel” újra a szakma a Balatonnak, Tihanynak egyszer már ismert partvonalát.

Kulcsszavak: LÁZÁR – LAZIUS – ZSÁMBOKI – MERCATOR, BLAEU, Tihany, NÁDASDY (országbíró), Amsterdam (tűzvész), Johann van der BRUGGEN

1. A BLAEU-CSALÁD – GLÓBUSZAI, ATLASZAI, MAPPÁI

Willem Janszoon BLAEU (1571-1638) neve a XVII. századi térképek világában csak „kalaplevéve kimondható” név. Életéről, a legrövidebben: Uitgeestben hering-nagykereskedéssel foglalkozó család fiaként ment el iskolába a közeli Alkmaarba, majd (Leydenben végzett egyetemi évei után) diáktársa, az utóbb a matematikában világhírű Adriaan METIUS társaságában további tanulmányokat folytatni a dániai Hven-szigetre 1595-ben. Tycho BRACHE Európa-hírű csillagvizsgálója működött ott, és évről-évre vettek föl oda hozzáértő diákokat, számolni ott „szinte annyit, mint egy gép”. Ebben az ottani hat hónapjában ismerte meg a föld- és az éggömbök készítésének „titkait” is – és ilyen, egészen kivételes ismeretekkel gazdagabban tért haza Alkmaarba. Otthon nősült meg, de hamar sikeressé vált műhelyét, cégét 1603 után már Amszterdamban működtette, tudomást szerezve az ottani igényekről-lehetőségekről.

A glóbuszok iránti komoly kereslet egyik oka éppen akkoriban egy (legalább félig) hajós-országban az lehetett, hogy az mégis sokkal több volt, mint navigációs eszköz. Akik nem éppen a tengeren vagy a tengerből éltek, azoknak is kellett a bibliotékájukba – mint ahogy az enciklopédiáknak is

ott van az egyik legjobb helye – hogy Földünk legalább „messziről-kívülről” megnézhető legyen; amiképpen a lexikonokat is ott tudták legbiztosabban kézügyben. Így található belőlük jó néhány ma is – akár még tengerektől távoli és már „muzeális” kutatóhelyeken is.

A BLAEU-officina saját életének megindításakor természetesen a versenytársak, a környékbeli műhelyek kiadványaira is figyelme volt, ahogy efféle kíváncsiság „dolgozott” mindig versenytársai-
ban is. (Ha épp nem az átvehető-„eladható” térképi tartalmuk miatt, legalább a drága rézlemezek meg-
vásárlására, majdani újra-felhasználhatóságára gondolva.) Így vették meg a XVI. sz. végén a híres
Gerhard CREMER (MERCATOR) hagyatékát is, benne egy olyan HUNGARIA- térkép lemezével, való-
színűleg 1596-ból, melynek az orientációja követte LAZIUS és LÁZÁR deák térképét. Így onnantól a
világtengerektől távol azt a 45 fokkal döntött tájolást, az ő ábrázolási módjukat örökítették, térkép-
szerkesztőként, kiadóként ők is tovább.

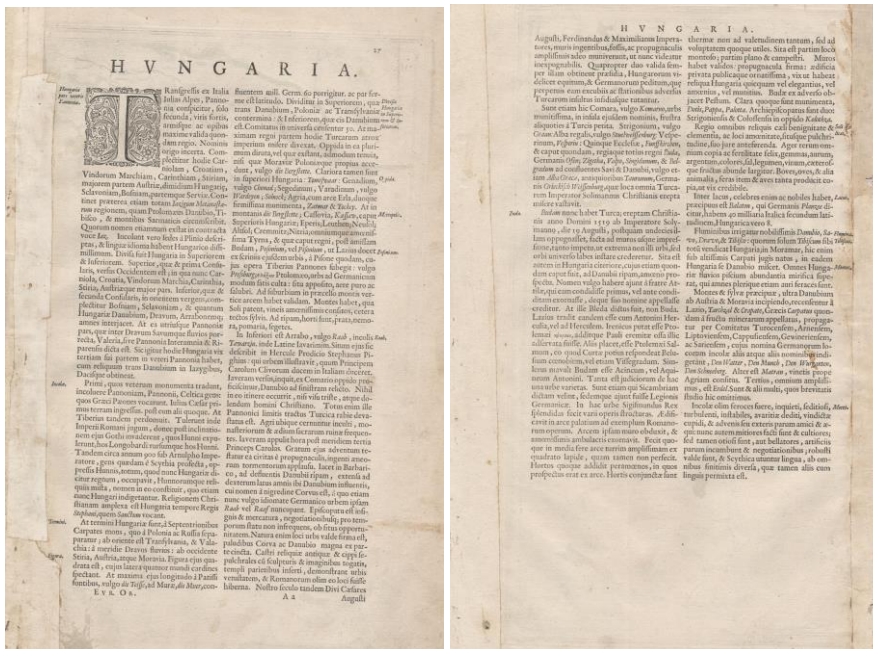
1 – 2. ábra

LÁZÁR deák térképe (1528)[1.] tájolásának logikája MERCATOR térképén (1596) [2.] „tovább él”.

Ebből aztán a BLAEU-officinában pár évtizeden belül és alig valamit igazítva rajta – nagyobbik fiával, Joan BLAEU-val közös szerkesztésben-kiadásban – egy HUNGARIA REGNUM című lap is lett. Ennek az első kiadásában (3. ábra) a kártusban vörös helyett kék sávjai vannak a magyar címernek, de az Atlas Novus című sorozathoz a „színhibás” lapot is felhasználta. A keresett glóbuszok (Magyarországra is kerültek belőlük!) mellett a térképkiadás lett a családnak a „szinte kijelölt pályája”. Ezzel a megbecsült mesterséggel, ezzel a jól csak kevesek által ismert tudománnyal maradt a két fia is, Joan (1596?-1673) és Cornelis (? 1601-1674?) még akkor is, mikor apjukat már a szinte világhatalmú Kelet-Indiai Társaság alkalmazta „a Társaság Térképészeként”. Ők vitték a műhelyt tovább mind több

kartográfusi-tipográfusi és már kiadói tapasztalattal is, illetve (Joan esetében) a bolognai egyetemi ismereteivel. A napi teendők egy részét a cégnek számos más embere végezte, így az Erdélyből deák-ként indult MISZTÓTFALUSI KIS Miklós is egy ideig. (Ő volt az a betűmetsző-művész, aki a BLAUE-officinában dolgozva-tanulva Európa-hírű mesterré vált, és akit kincseivel-képességeivel hazatérve az itthoni irigység tett tönkre.)

A térképlapok részlemezre maratott tartalma a gondosan rajzolt, a korábbi ismereteket évtizedeken át őrző vonalaknak az esetenkénti javításán túl a jónak ítélt újabb adatokból állt össze. (Így volt ez akkoriban mindenütt, emiatt számított onnantól kezdve minden szakmai titoknak, szó szerint műhelytitoknak.)

3. A, 3. B, 3. C ábra
Hungaria (1635-38), ismertető oldalak (A, B), köztük a térkép (C).

Mivel az Atlas 1635-ben „indult” és Willem J. BLAEU 1638 őszén meghalt, de a térképen kettejük neve olvasható, ezért datáljuk e sorozat elejét épp ebbe a három évbe. A jól fogadott munkák hozták meg folytatásképpen pár év alatt (családtagok, munkatársak figyelmének, fáradozásának köszönhetően) azt az egész, precíz, mutatós, többnyelvű sorozatot, az egyes hátlapokon elfogadhatóan hiteles magyarázatokkal, a Novus Atlas, a ma szellemi világörökségnek tekintett Atlas Maior nem kevésbé keresett elődjét.

Ebből lett tehát – mint udvarokba szánt ajándék vagy drága árucikk – az Atlas Maior; a tucatnyi kötetével. (Sok poggyászában ennek hozta magával MISZTÓTFALUSI KIS Miklós egy díszkötésű sorozatát hazatérésekor Erdélybe a németalföldi Egyesült Provinciákból a német fejedelemségeken és lengyel vajdaságokon át. Ennek különleges térképi tartalma – vagy egyebek miatt – várokoztatták a szász-lengyel határon hónapokig, míg elkobzás-átvizsgálás után mindenét vissza nem adták mégis.)

A folytatás elől ezután már nem térhetett ki a BLAUE-kiadó – és nem is volt célja, hiszen európai elsőségét csak így tarthatta meg – így amelyik lap később került atlaszba, az már még frissebb adatokat adott át, őrzött meg. Így készültek a Regnum Hungaria-térkép frissebb oldalai is (ld. alább, szöveg nélkül).

4 A, 4 B, 4 C, 4 D ábra

Sorrend balról jobbra, a „török határ figyelve” A: 1635-58; B: 1660 után; C: 1662; D: 1664 nyara után

Ez, itt az utolsó, a NÁDASDY Ferenc országbíró megrendelésére nyomtatott színes térkép ábrázolja csak Tihanyt az északi parthoz kapcsoltan – mert azt nem átvett anyagból, hanem a Nádasdy-udvar egy tagjának közvetlen ismerete alapján rajzolta-nyomtatta Johan BLAEU. Így lett ez az atlasz-sorozat királyi és főpapi, fejedelmi vagy „csak” főúri bibliotékák becses díszé, Hágától Genfig, Párizstól Rómáig – és Pottendorfig.

Rómát és Genfet, Párizst és Hágát nem nehéz megtalálni egy mai térképen sem – de hol van az a Pottendorf vagy Pottendorff?

2. A BLAEU-MŰHELYBŐL A NÁDASDY-KASTÉLYBA

Ahhoz, hogy erre választ kapjon, az eddigiekhez többé-kevésbé hasonlóan az évszázadnyi ideje már – mondhatni: nemzedékenként – többet és többet előbányászó filológusok, historikusok, a legutóbbi évtizedekben FALLENBÜCHL Zoltán, azóta pedig VISKOLCZ Noémi, BUZÁSI Enikő vagy éppen VÁRKONYI Gábor munkáiból is értesülhet az érdeklődő. Így ma már tudható, hogy a MERCATOR-, illetve a (főntebb szintén említett) módosított-javított MERCATOR-térkép után a BLAEU-műhelyből kikerült egy-két olyan is, amelyik nemigen változtatott a legszembetűnőbbeken: a folyóhálózaton, a Balaton partvonalán sem, de – nyilván csak aprólékos munkával észrevehetően – a települések nevében olykor-olykor mégis. (Ezt éppen FALLENBÜCHL Zoltánnak köszönhetjük.) Érdeemes észrevenni azt is, hogy ezen az újabb térkép-ábrákon (3. és 4. ábra) a magyar címerkorona nyitott (utalva az országnak a HABSBURG-ház alá vetett helyzetére), a frissebbeken is, de persze helyes címerszínekkel.

NÁDASDY III. Ferenc gróf volt az, akit a kortársak (nyilván nem ok nélkül) „Magyar CROESUS”-nak neveztek (és aki egy időben esélyes volt még a nádori tisztségre is), aki hosszú ideig országbíróként nyilván többet és mást látott, többet és mást „intézett” korabeli nyugat-európai kapcsolatai révén, mint az országból vagy a fejedelemségből útra kelt-hazatért, méltán becsült, máig sokszor emlegetett peregrinus diákok, netán vándorló mesterlegények. Ő volt az, akinek (ha már saját személyében az országbíró otthoni teendői miatt nem is) nevében eljáró megbízott jóembere, familiáris tisztje bizonyosan járt Amsterdamban 1664-ben. Onnan a Bécs és Sárvár fele útján lévő és akkortájt messze földön híres NÁDASDY-rezidenciára, Pottendorfra kellett hoznia egy teljes nyomda-felszerelést és egy csináltatott legpontosabb mappát is. Olyan legyen pedig a térkép, hogy rajta a legújabb magyar-török határvonal jelenjék meg, az, melyet az év augusztusának végén kötött (Vasvári Béke címen) húsz évre a két nagyhatalom. (Bécs ezt csak hetekkel később „merte közölni” még az országnak „saját alkotmányos jogán politizáló” rendjeivel is, a várható belső felzúdulástól tartva.) Aki ezt a mappa- megbízást-megrendelést az officinában átadta, a legfrissebb politikával és szűkebb hazájának geographiájával is pontosan tisztában volt – gondolhatjuk ma.

E kijelentésnek egyszerű az oka: ezen a legújabb BLAEU-térképen pontosan látszik már az új határ, a „béke határa” is, és ez Tihanyt már nem szigetként ábrázolja (mint az akár csak a legutóbbi két és félezer évben valószínűsített magasabb vízállásoknál többször is megvolt-meglehetett, és ahogy arra számításai nyomán BENDEFY László is felhívta a figyelmet). Ehelyett azonban nem is a déli parthoz „kapcsolt” félszigetként, hanem – ma már régóta ismert helyére, – a Balaton északi partjához kötötte. Ennek alapján mondhatjuk, hogy a XVII. századi Európa egyik leghíresebb kartográfus-cége saját korábbi térképeivel, de konkurenséinek (és az előző idők más-más méretarányú térképeinek) évszázados szokásaival is képes volt szakítani 1664 őszén – és ez által ez a sürgősen elkészített lap mind politikatörténeti, mind térkép-történeti szempontból kivételes érték.

[Ezt a Tihany-ábrázolást nézve a korábbiakban már csak a megbízhatóságát tekintve is száz évvel idősebb, annak pontatlanságaival (a korban használatos módon, metszett fadúcról nyomtatott), minden jel szerint csak szűk körben ismert vagy használt, illetve utánczó- idézett-másolt ZSÁMBOKI János-féle térkép (1579, Antwerpen) – melyet korunkban több munka emlegetett „előzményként” – lehetett volna szakmai „őse”, ha a technikaiakon kívül ekkora szakmai különbségekkel készült két térkép között előd-utód típusú kapcsolat feltételezése valóban szóba jöhetne, ha ilyesmi így egyáltalán szóba jöhet.]

A NÁDASDY Ferenc országbírónak (tehát nem I. Lipót császárnak, a magyaroknak is királyának!) a megrendelésére készült térkép igen rövid időn belül került oda (ahol jól ismerték a bemutatott területet) a császár és a szultán nevében 1664 nyarának végén, Vasváron kötött, birodalmi-katonapolitikai okokból az országra „oktrojált békével” épp az utolsó hadjáratuk győzelmei után elégedetlen nemesek szerveződő mozgalma rangidősének az asztalára. Ez pedig már nem Sárváron (a ma Nádasdy-múzeumként ismert kastélyban) – onnan vagy hat mérfölddel ÉNy felé volt, a „Magyar CROESUS” pottendorfi birtokán, a Lajtán túl, vagyis Alsó-Ausztriában.

Tehát a főúr vendégei abban az évtizednyi ideje fölépített-berendezett csodálnivaló kastélyban láthatták-tanulmányozhatták ezt a frissen nyomtatott és pontosnak tekintett térképet – egész 1670 őszéig.

5 + 6. ábra

NÁDASY III. Ferenc gróf (1623-1671) (5) – és Johan BLAEU (1596?-1673) (6)

Akkor ugyanis Pottendorfról az országbíró LIPÓT császár „meghívólevele” szólította (talán már szövegében is „fővesztés terhe mellett”) Bécsbe, ahol 1671. április 30-án az az „említett fővesztés” császári parancsra pallos által végre is hajtattott. (A pontosság kedvéért idetartozik, hogy az országbíró kegyelmi kérésének figyelembevétele megtörtént: nem vágták le a jobb kezét a nyakazás előtti percben.) A családjával szemben azonban „ennyi kegyelem” sem volt: érvénybe lépett a teljes vagyonekbe, ami a „helyzet logikája” szerint legegyszerűbb is iratainak, levelezésének – és térképeinek, BLAUE-féle glóbuszainak is a lefoglalását jelentette. De ez történt birtokaival, családi kastélyaival (de azokat az oldalágiak, az Esterházyak később visszavásárolhatták a császári kincstártól), így előbb-utóbb mind kaptak valahol fedezet. A kastélyok berendezéséről, galériáiról, bibliotékái gazdag anyagáról pedig ma VISKOLCZ Noémi, illetve BUZÁSI Enikő legfrissebb kutatásaiból tájékozódhat az érdeklődő.

[Ennek a WESSELÉNYI-összeesküvés néven ismert, és képletesen is, szó szerint is „lefejezett nemesi ellenállásnak” előkészületeiben, aki még vezetőként részt vett, ugyanaznap vesztette életét, „csak” éppen ZRÍNYI Péter és FRANGEPÁN Ferenc Bécsújhelyt, a várudvaron. Utána következett (hiszen az első főúri rekatolizálás után az ellenállásra még képes protestáns papok maradtak a „listán”) a pásztor nélküli nyáj hasonlatát követve az az üldöztetés (ami egyrészt a történelem tanulnivalóiból, másrészt a Negyven prédikátor című könyvből sokaknak ismerős lehet), melyből a gályapadra eladott áldozatokat a holland RUYTER admirális szabadította ki.]

Az egyetemes térképtudomány számára pedig ezzel minimum másfél évtizedre eltűnt-elvesztett ez az európai térképszerkesztők között páratlan Balaton-ismeret. (A XVII. század végéről, mint arra SÍKHEGYI Ferenc fölfigyelt, ehhez a Balaton-képhez egyetlen, későbbi és más források alapján készült térképmű, Giacomo CANTELLI DA VIGNOLA 1686-ban készült munkája hasonlítható – de csak a tihanyi partvonal-ábrázolása tekintetében – ugyanakkor érdemes észrevenni, hogy az már a terepábrázolásnak megint egy másik változatát, így a térképészet-történetnek egy nem előzmények nélküli újabb szakaszát jelenthette.)

Nem is lehet kérdés ezután, mi lett annak az új és pontos térképnek az ismeretanyagával – hét lakat alá került, és a Kiegyezés idejéig Bécsben tartották. A Kiegyezéskor létrehozott kettős monarchia első magyar kultuszminisztere, PULSZKY Ferenc viszont, lévén az anyag magyar vonatkozású, ragaszkodott hozzá, hogy a létrehozott kettős monarchián belül a Magyar Királyságnak a Levéltárában őriztessék, együtt a NÁDASY Ferenc elítéléséhez tartozó teljes irattal. Egy másik, színezetlen nyomtat pedig az Esterházy-örökség részeként került a Magyar Nemzeti Múzeumba, annak háromfelé bontásakor pedig a mai OSZK-ba.

3. A BLAEU-MŰHELY AMSZTERDAM TŰZVÉSZE UTÁN – ÉS EURÓPA

A magyar-osztrák Kiegyezéstől ismét vissza kell menni Hollandia XVII. századába, hogy ne csupán a kivételes szellemi értékű nyomatok, de a páratlan értéket képviselő maratott-karcolt rézlemezeken után ott nyomozzon, aki arra vállalkozik. A kutatás helyzetét azonban szinte ellehetetleníti az 1672. évi nagy tűzvész Amszterdamban, minek házak, vagyonok, családi életek sokaságával együtt a BLAEU-műhely is áldozatul esett. Voltak sérült nyomógépek, nagyobb munkadarabok, miket megkaptak-megvettek a „szomszédok”, volt néhány évtizede a cégnek, mikor a „maradékkal” újra próbálhatta kezdeni a tűzoltás után azt a versenyt a pár óra alatt elvesztett elsőségért.

A nagyszerű atlasz-, glóbuszkészítés és -kiadás azonban már nem volt újraindítható. A térképész és nyomdász, a világhírű BLAEU-officina megindítójának a fia, a fáradhatatlan és sikeres mesterember-művészember bele is rokkant ebbe, a következő év májusában meghalt.

7 A – 7 B – 7 C – 7 D ábra

További térképek: BERRY, 1685 (A); CANTELLI, 1686 (B), v.d.BRUGGEN, 1728 (C); SEUTTER, 1730 (D)

Az Egyesült Királyságban is született térkép a közép-európai törökellenes készülődés idején, 1685-ben, BERRY munkája (6 A ábra), melyen például Bajorországtól a Boszporuszig és Itáliától Volhyniáig lehetett a hadi híreket a különböző vidékeken végigkövetni, de a Balatonnak semmilyen félszigete nem volt azon.

Rá egy évre, tehát a BLAEU-térkép „császári bezárása” után másfél évtizeddel, 1686-ban egy itáliai kartográfus, Giacomo CANTELLI da Ignola valószínűleg Rómában rézbe karcolt munkája (6 B ábra) volt az, mely Tihanyt már (egyébként szöges ellentétben sajátmagának 1684-ben készült térképével) az északi parthoz „kapcsolta”. A Párma hercege parancsára megcsinált munkáról az „elkészülte után valószínűleg szűk körben forgott” megjegyzést lehet megkockáztatnom, mint az már ZSÁMBOKI Jánosnak újabbik térképénél (ORTELIUS-atlasz, 1581) is érvényes lehetett. Ugyanis hiába másolta a Zala-torkolatot a tó DNy-i végén mocsarakkal és hiába másolta az É-i partot is Szigligetnél szeszélyes öblökkel jellemezve ő is, és Tihanyt már az É-i part részeként – annál is inkább, mert számára ezeket a ZSÁMBOKI-átvételeket most a törökellenes hadak valamelyik itt járt tisztjének megfigyelései is alátámaszthatják – a száz évvel korábban elterjedt „bizonyosnak vehető vélekedés” még mindig, mindenütt „biztos adatnak” számított. A BLAEU-ház kiesése után a kiadók Németalföldön és Angliában, Francia-

országban vagy Bajorországban továbbra is egyre-másra jelentették meg a vélt vagy számított igényekhez mért „szóló” térképlapjaikat, atlaszaikat, ezekre „lehetett támaszkodni” – és ezek között tehát a XVII. század végén is, észrevehetően a „korábbiakra alapozott”, azaz kiadványokból átvett rajzolatok ismétlődtek.

A XVIII. század eleje ezeknek „természetes folytatása”, így volt ez a Joan van der BRUGGEN-féle, 1728-ban kiadott, az országban addig-akkortájt volt harcokra is utaló, Bécsben kiadott térkép (6 C ábra) esetében is: sehol nem „lát” Tihanyt a Balaton táján (de a térkép tájolása már É-D-i, tehát nem kell „ferdén tartani”, hogy valóban fönt legyen az Észak).

Két évvel később jelent meg Augsburgban Európa postaút-rendszerének igényesen készített térképe (SEUTTER, 1730, 6 D ábra), mely „látja” ugyan a félszigetet, de még mindig a déli parton mutatja – például a Zirci Múzeumi Könyvtár mai látogatóinak, lévén belőle ott is egy példány.

Megint újabb évek következnek még addig, hogy Joan van der BRUGGEN egy újabb térképén, a Regnum Hungariae 1737 címűn úgy mutatta be a Drávától és folytatólagosan a Duna alsó szakaszától É-ra levő térséget, hogy Orsovától ÉK felé az ábrázolt terület K-i széle kis kanyarral húzódott tovább É-ra, és így Gyulafehérvártól K-re Szecsel, majd onnan É-ra Medgyes, tovább pedig Radnót és Beszterce még rajta voltak. E „mappa” Ny-i felének közepe táján pedig Blatten See-nek írva látszik a tó, É-ról benyúló, Tihanyt is tartalmazó félszigettel – és onnantól már mind „ismerősök” voltak a Balaton-térképek.

8 A + 8 B ábra

Tihany (1664, 8A, „Tihan, Blaten See”; 1737, 8B, „Tihan, Blatten See”) az É-i parton

Ennek a kicsi, de többrészes bemutatónak a vége előtt még egy kivonást el kell végeznünk. Az első olyan modern térkép elzárása, mely áttért Tihanyra az É-on való mutatására, 1670-ben történt. 1737 volt, amikor fél országnyi térképlapokon mindennapos lett ismét Tihany É-i parti helyzetének rajza. Tehát: 1737-1670: 67 évig, bizonytalan ellenpéldákat leszámítva „nem volt É-on semmi”, ez két emberöltő, és ez elég, mint az Pottendorf kastélyánál (8-10 km-rel túl a Lajtán) látható, a „szinte tökéletes” felejtéshez.

”Quod erat demonstrandum.”

Az ábrák forrása: A 3A, 3B, 3C és a 8D saját scan, ill. fénykép; a többi: cím szerint a világhálóról.

IRODALOM

SÍKHEGYI Ferenc (& al.): Térképek a Kis-Balatonról, Balatonfüred 2004;
A többi: név és tárgy szerint a világhálóról.